

է, զոր յարոյց հաւատուրաց մոլեռանդ հայ կին մը, որ Ստեփան Թարեան Վշովտային սիրելին էր, եւ համբաւաւոր Յովհաննէս Անուշիւնի մայրը: Պր. շաշտէաւ ասով ոչ միայն Սերբեկա հայ կնոջ վրայ այնպիսի մեղք դրաւ, զոր չէր գործած, այլ նաեւ Միշաս Թոխաթեցւոյն ողբերգութեան արժէքն կասկածելի ընելու պատճառ եղաւ. որովհետեւ պիտի ըսէինք թէ այս անկանաւտն զկայն կամ իրը սխալ ըմբռնած է եւ կամ՝ դիտմամբ զմեզ խարած է. ինչու որ կը լուէ այնպիսի ծանրակշիւ դէպք մը՝ զոր չէր կրնար ծածկել այն շայն՝ որ իւր ժամանակին պատմութեան էջ մը գրած է:

Յուսալով որ շայք առիթ կ'ունենան աւելի ճշդիւ տեղեկանալու Մոլոտովի պատմութեան այս մասին՝ որ մասնաւորապէս իրենց կը հայի, կաւեւոր համարեցանք զգուշացնել գնահայ առմանացի ընթերցողները՝ որոնց մտաց մէջ շայք հալածիչ Սերբեկայի պատմութիւնը գուցէ չար հետեւեր թողած է, թէ՛ Միշաս սարկաւագ ճշմարտութիւնը կեղծելով իւր հայրենակցին դատապարտելի վարքն ծածկելու համար չէ որ այս դէպքին վրայ ամենեւին յիշատակութիւն չ'ընել, հասագ պարզապէս անոր համար, որովհետեւ այսպիսի դէպք մը գոյութիւն չէ ունեցած երբեք:

(Ըբրանսիք)

Գ. Մ. ՊՐԵՆԵՆՍ

ԱՅՆԱՐԴԱԳՐԱԿԱՆ

ԿՈՒԿՍՍ

Փ.

Ղոխ է կովկաս անասուններով եւ բուսականութեամբ: Անտառներն եւ լեռներն կը լեցնեն՝ ճերմակ-վիզ արնի, գայլ, շնագայլ, աղուէս, գորշուկ, կզաքիս, կուզ (սաւաթ), սկիւռ եւ վայրենի կատու. էլբուրսի մօտ, կը գտնուի նաեւ վայրի եղներ, կինձը կը թափառի թառառներու եւ եղեգնուտներու մէջ, ուր կը յաճախեն ջրասամյոյնները: Մացառուտներու մէջ կը թաքչին եղերուռն, քարայծն ու նապաստակը: 2.500 ոտք բարձրութեան մէջ՝ այծեամբ, եւ 6.000 ոտք բարձրութեան՝ լեշկուի եւ կազբեկի վրայ կը բնակին այծքաղն ու Կուշի կոչուածն, որուն եղջերիները յղկած՝ եւ արեւթով դրուագած իրբու խմելու աման կը գործածեն: Կուրիած դաշտավայրերը ցանցառ չեն վիթ, բորեան

եւ փոքր յովաղ: Վագրը՝ որ Պարսկաստանէն եկած է՝ լեկորանէն ասդին չ'անցնի:

Անհամեմատ ճոխ է նաեւ կովկասի թռչնոց դասը. սարերու վրայ կը սաւառնին արծիւները. յաճախ կը տեսնուին ցին, շահէն, բազէ, բու, հսկայ կաքաւներ եւն: Փասեան եւ սալամբ (francolin) այս օրս ցանցառ են. լորիւններ օգոստոսին կ'անցնին կովկասէն. ձախնային տեղերը կը վիտան կացար, փոքր ու մեծ արօսներ (outarde), միտին (sarcelle), սագ, բազ, ջրագռաւ եւն. որորը շատ անգամ Սեւ-ծովէն գալու փոթորիկները կը գուշակէ: Երգեցիկներն յիշելու է վարդազոյն տարմահաւ, գեղեցիկ կարպոյտ որին, սոխալն, եկքանիկն, կեռնեկն կարմրալանջն, հաւփալն (ramier), սարիկ եւն:

Յայտնի է ասով, որ օրսի քիչ յարմարազոյն երկիր կայ կովկասէն աւելի: Ամենէն գեղեցիկ որսարաններն են ի կարպաս, Բորժոմ, Կուբանի մէջ (երեքն ալ Միքայէլ եւ Գեորգ Միքայելովիչ մեծ իշխանաց) եւն: Վիթերու եւ նապաստաններու՝ Գանձակի շրջակայքն են: Կովկաս Որսորդաց ընկերութիւնն մ'ալ ունի յատուկ երէստաններով: Պառակնաց հող ունին միայն մեծիւնան Գեորգ Միքայելովիչ, Օլգինպուրկ եւ Ա. Մուրաւս իշխաններն:

Չկանց մեծ առատութիւն կայ մանաւանդ կուրի խոնարհագոյն ընթացից մէջ, ուր կասպից ծովէն կու գան նաեւ թառափ (esturgeon) եւ կարմաձուկ (saumon). այս գետերու եւ լճերու մէջ կարմրախայտի, ծածանի եւ ուրիշ անթիւ ձկնազգեաց հող մը կայ: Չկանց ամենամեծ առատութիւնն յայտնի է կուրի ծովամերձ կողմերուն ձկնորսութենէն, ուր ձկնորսութեան արտօնագիր առած ընկերութիւն մը հարիւր-միլիոնաւորներ կ'որոսայ. ձկնորսութեան վարձքը պետութեան էրը 410.000 ռուբլ. կը բերէ: Սակայն կ'երեւայ թէ դար մը յառաջ աւելի առատութիւն կար ձկանց կուրի ջրերուն մէջ: Եթէ պատահմամբ 24 ժամ դաղրի ձկնորսութիւնը, կուրի այս տեղոյ եղերքն շարժուն դանգաւած մը կը դառնայ ձկներու, եւ այն այնպիսի անդ մ'ուր կուր 144 մեզր լայն է եւ 22՝ խոր: Սեւ ծովու բոլոր եղերքն ալ ձկնաշատ է: Սուխում գալէի եւ Բաթումի մէջ կ'որսացուին դղիին, թառափ, կարմրաձուկ, ծովու տառեկ, գլխաձուկ եւն: Լուրիւնայ եւ Սեւանայ ծովուն եւ Տեքիձկուրի կարմրախայտները: Շատ մը գետակներու մէջ ալ խեցեքանի տեսակներ եւն կան: Բուսականութեան տեսակետով կովկասեան լեռինք ճշմարիտ պատուար մ'են երկու

աշխարհաց մէջ Տիւրքի կողմն՝ հարկե ու չոր տափաստան, հարաւային կողմն՝ ամենահարուստ եւ բազմազգի բուսականութիւն։ Այս կողմն բուսականութեան տեսակետով հինգ գետույ կը բաժնուի։ Առաջինը մինչեւ միջին 1000 մեզր բարձրութիւն կը հասնի, ուր կը գագարի որթատնիք մշակութիւնը, միայն քանի մը յարող հանգամանաց շնորհիւ արեւելեան կողմն եւ ի փոքր-կովկասմինչեւ 1.100 մեզր բարձրութեամբ կը յաջողի խաղողն։ Այս շրջանի գետույ մէջ կը մշակուին ծխախոտ, բամբակ, որից, թիթենի եւ ներկաւոր բոյսեր։ Երկրորդ գետին (1.000 — 1.500 մեզր) մեղմ կլիմա ունի եւ յարմար է պարտեզներու։ Կը սերմանուի զորեան, կորեկ, իւզաւոր հատիկներ, կը մշակուին ընկուզենի, նշի, գեղձի, ծիրանի, ամեն ալ առատ պտղով։ Հսկայ անտառներ կը ծածկեն 1.500 մեզրէն անդին։ Կլիման զով է, եւ կը մշակուի միայն գարի, վարսակ, հաճար, լազուտ (եգիպտացորեն)։ Անտառաց տիրող ծառերը սաղնատերեւ (acacia) են, խառն՝ տափախ, հացի, ցախի, լաստենի (aulne), ընկուզենի եւ պողպատեւ ծառեր վայրենի վիճակի մէջ։ Մեծ անտառները 2.000 մեզր բարձրութիւնը չեն անցնիր, բայց կան ծառեր մանականց շուրջ ու ցարափի մինչեւ 2.700 մեզր բարձրութեան վրայ։ Ալ ասկէ վեր միայն թզուկ ցարափ կայ, տղոսկան ուռի եւ այս գաւառաց յատուկ թփեր եւ վերջապէս դաւաղագեղ մարգեր։

Անդրկովկասի մէջ սառնակոյտերը կ'ընդհատուին պարտեզներով, որ ձիւներու մէջ հանգրուաններ (oasis) կը կազմեն։ Ամեն զբօսաշրջի աչքի կը զարնէ կենդրոնական լեռնաշղթային մէջ դաւարեաց անտառութիւնն ամենամեծ բարձրութեանց վրայ։ Քրէշֆիր քաղե կրցաւ Ունկուի վրայ 4.200 մեզր բարձրութեան մէջ, եւ Ռադգէ ծաղիկ գաւառ Ելբուրսի վրայ 4.000 մեզր բարձրութեամբ։ Անդրկովկասի բոյսերը զարմանալի պէսպիսութիւն եւ ձեւերու հիմնալի գեղեցկութիւն կը ցուցնեն։ Կովկասի բարձր լեռներն ապաստան ըլլալով հիւսիս-արեւելեան տապախառն հովին, եւ անձրեւները յորդ ըլլալով, մշակեալ ու անտառային ընդդէմ այնպիսի բարձրութեան մէջ կ'աժիւն ուր չէին կրնար աճել պլուր։ Ուրիշ տեղ մ'աշխարհիս մէջ չենք գտնիր կուտաւոր եւ կորիզաւոր պտղող-ծառոց այսչափ քանակութիւն։ Քաղցրեկ հարաւ-արեւմտեան կողմն Կարապինիայի անտառաց մէջ բազմութիւնը այլ ուր անծանօթ ծառոց տեսակներ կան, որոնք գեռ չեն աշխուսցուած մշակութեամբ, եւ սքանչելի

թիթենի համով հատիկ ունին։ Մնացորդի եւ Ապխազաց երկրին անտառներու ծառերը տերեւախիտ են. եւ իրենց՝ ինչպէս նաեւ լազաւստանի՝ պարտեզները ծաղկալատ եւ բազմապտուղ, որոնց արեւմտեան պարտեզայանները կրնային դիւրութեամբ սքանչելի հոտ ու համ տալ։ Իբրեւ ցանկապատ կը գործածուին խիտ առ խիտ տնկուած կաղամախի, ակակիա, կաղի, թիթենի, եւ ձամբաները բուրմամբ կը լցնեն հսկայ վարդենիներու եւ այծտերեւներու ծառերէն։

Կովկասի ամեն գետահովիտներէն հետաքրքրական է Ռիոն գետոյ հովիտը։ Լեռները պաշարուած, ջրմարութեամբ եւ խոնաւութեամբ առատ օժտուած անմահ բուսականութիւն մը կը ծաղկի հոն՝ հիմնալի ձոնութեամբ, զարմանալի արագ աճմամբ ու դալարութեամբ։ Մատաղատուկը մէկ տարին արդէն հատանելի է, հինգ տարին՝ արդէն անտառ։ Ուղեւորը չի կրնար հիացման աղաղակ չարձակել հսկայարեւծ ծառերուն տեսքէն, որոց վրայ որթատուները պատաղելով կը բարձրանայ։ Եւ ի՞նչ պէսպիսութիւն հիմնալի տեսարաններու։ Միտաւարի, գետնի, գետեցեցեց ձեւերու անտառային, ընկուզատառն ու շագանակատառն, բլրոց վրայ տափաստաններ, եղիւիներ եւ նաեւ ձիթենիք, ոփիք, նշարիք, կնձիք, թեղիք, հացիք, վարդենիք եւ այլ ծառոց ու թփոց բազմութիւն մ'աչքը կը յանկուցանեն։ Գծախառաբար այս ամենածոխ բուսականութիւնը, ուր ջրմանոցի բոյսերն, Եւրոպիոյ պարտեզպանաց գանձերը՝ իբրեւ վայրի խոտ կարծես այնպէս առատ կը բուսեն, արգելք են մշակութեան. ասկէ զատ մշակութեան մեծ արգելք է նաեւ ջուրն, որ դաշտերը կը ծածկէ տղմով ու ձահձիւներ կ'ընեն անտառներն ամբողջ տարին տղմով ջրոց ներքեւ ողողուած կը մնան անձրեւաց յորդութեան, գետոց ողողմանց ժամանակ եւ ի կորուստ կը մատուցին։ Վասն զի անոց տեսքը չեն կրնար ասոց առնուիլ անուռ, ծառեր կ'իլինան՝ հետ ձգելով ուրիշներ, եւ նաեւ գետին մէջ նոր հիւր կ'աղմեն նորագոյն բուսականութեան, այնպէս որ 50 քաղաւնու կարելի չէ առանց կայծի եւ ձիւն ըսելով՝ այս կողմերն երկիր ու հող չի տեսնուիր։ Զամբան ջրոց վրայ կ'է գուրս՝ ծառերու կոճղներու վրայէն է կարծես։

Այս կողմանէ մեծ տարբերութիւն կայ Ռիոնի եւ Կուրի հովիտաց մէջ։ Վերջին ծովու ջրով եւ խոնաւուտ հովերու ամբարձնալի է Ուրափ լեռանց պատճառաւ։ Ինչ Ռիոնի հովիտ ամառն պարտեզ մըն է պարզապէս, վարստանի

մէջ նաեւ ճերմակ մագնողիները (*magnolia*) ձմեռը չեն դիմանար, եւ Վարսեթի որթերը յաճախ սառնամանիքէ կը փճանան, իսկ ամառուան կիզիչ արեւու ճառագայթները դալարութիւնը կ'այրէ՝ կը չորցընէ։ Ընդհանուրն առեալ արեւմտեան Անդրկովկասի բուսականութիւնը նման է ըստ իմիջ առնանոյն ազդողի եւ կենդանական Եւրոպայի՝ քան թէ Միջերկրականի ծովեզերեայ երկիրներու։ Բայց Անգլիան բուսականութիւնն երկու գօտեոյն ալ կը վերաբերի կարծես հասարակայն։ Ռուսիի հովտին մէջ լեղակի թով՝ բամբակենի կը բուսեն, եւ քանի մը յոռի թփերու հետ թէյ անգամ։ Եւկաղիպտոս (*eucalyptus*) չի յաջողի Անդրկովկասի մէջ, եւ ձիթենին չկրաւ յաջողիլ Միջերկրի ծովեզերները։ Կիտրոններ կը ծաղկէին 1850 ին փոթի, բայց խիստ ձմռն մը գրեթէ ամէն ալ փճացուց։

Երթսխայ հովտին մէջ կը տրին բրգաձեւ կաղամանիք՝ մարդկան ձեռք անկուած։ Բայց Ռուսահայոց աշխարհին շատ սեղերը բուսոց վրայ իւր տերեւները կը տարածէ ուրիշ ծառ մը՝ Նեոբոնդ (*nöbönd*), տեսակ մը պատուաստուած կնձնի, որուն տերեւները հակայաձեւ դալար գունով կ'ազմեն, ուր բացարձակապէս չեն կրնար թափանցել արեւու ճառագայթները։

Վովկաս 6,913,000 արտավար (*hectare*) անտառ ունի, կամ ամբողջ մակերեսութիւն 16, 2 առ հարիւրը։ ամէնէն անտառախիտն է Գուլթայիի նահանգն, իւր մակերեսութիւն 46, 5 առ հարիւրն անտառապատը լլայլով, որ է իւրաքանչիւր բնակչի համար $1\frac{1}{2}$ արտավար անտառ։ Վովկասի անտառներու մէջ կը գտնուին բարեխառն գօտեոյ ամէն տեսակներն եւ նաեւ պրեցած գօտեոյ յատուկ քանի մը հատը։ Շատ անտառներ անհետ եղած են մշակութեան տեղի տալով, բայց նաեւ շատերն՝ առանց իրենց տեղը մշակուելու, ամէնէն անտառաշատ գաւառներն աւելի բարբարոսաբար կը փճացուին անտառները։ Բախանակ կացնով աշխատելու, կամ թերեւս ըստ աւանդութեան՝ օրը մաքրելու համար կրակ կը տրուի ծառերուն։ Երբ անանոց կեր պակսի՝ ծառերը կը փճացուին զանոնք կերակրելու համար, որով շատ մ'անտառախիտ տեղեր այսօր լերկ երկիր են։ Ղաւււ լեռնակողերու անտառք արագ կը նուազին։ հովիտաց կամ փայտաշարաց անգոռնութեամբ ծագած անտառի հրդրեացք եւ նիւնամ փայտահատութիւնը անհատաբար կերպով կը նպաստեն ջրոց, անձրեւի, հովերու եւ ընդհանրապէս կլիմայի կոշտակաւորման։ Ղաւււ ա-

նանոց շատ մեծ առատութիւնը ինքնին կը բերէ որ քիչ ծառ կայ առանց կեղեւը կրճողած ըլլալու։ Ծառափայտի մեծ արտահանութիւն կայ։ միայն 1888 ին Վարսեթէն ու Գուլթայիի նահանգէն 250.000 պուգ ընկուղի փայտ արտահանուած է, թէեւ ամէն պուգի վրայ արտահանութեան 10 կուպիկ ոսկի տուրք կայ։ Սակայն միայն Ատենիի հովտին (Գորիի մօտ), Աշտիքի (Ռուսի մօտ) եւ Բորժոմի անտառներն ըստ կարգին կը կտրուին ու կ'արտահանուին մեծ շահով, միւս ամէն տեղեաց փայտահարութիւնն անկանոն է ու ֆեռասակար անտառներուն, փայտահարներն տեղեկութիւն անգամ չունենայլով արուեստին օրինաց։

Վովկասի անտառաց վարչութիւն մը դրուեցաւ 1841 ին. անդաւախութիւնն եղաւ 1849 ին, եւ 1857 ին պետութեան անտառներն էին 2,184.514 դեսիադին (մէկ դեսիադին = 1.092 հեկտար) այս օրս այս թիւն հասնելու է իբր 4,300.000 դեսիադինի, (Այսրկովկասի մէջ՝ 1,600.000, Անդրկովկասի մէջ՝ 2,600.000), որ պետութեան 600.000 թագ շահ կը բերեն տարեկան եւ 250.000 թագ ծախք կ'ըլլայ։

Ե.

Հնախօսութիւնն ու մարդաբանութիւնը տակաւին լուծելու շատ խնդիրներ ունին Վովկասի եւ Վովկասցոց նկատմամբ։ Վովկասցիք առհասարակ կարճագանգ են. իրենց գանգին միջին բարձրութիւնն է 85, 85. երկու ծայրերն են՝ 91 լագրու թով՝ եւ 83 Գուրիացոց թով։ Աչքի եւ մազի գունոյն նկատմամբ՝ մազերն 50 առ հարիւր կասկադոյն են, 33՝ սեւ եւ 11՝ խարտեալ, իսկ աչքերն առհասարակ սեւ կամ աղօտ թուի են, բայց կան նաեւ կապուտաւորք եւ կապուտախառն-գորշ աչուրներ։

Շատ դժուար է այժմու ծանօթութեան հետ համաձայնցնել հին մատենագրաց Վովկասի նկատմամբ տուած պատմական եւ աշխարհագրական տեղեկութիւնները. երկրին աւելի նուազ անդրէնամիկ ազգացը ծագման վրայ այ բաւական տարադիմներ կան. լեզուաց ու բարբառներու բաւիղ մը կը տիրէ այժմ։ Բայց ամէնէն աւելի՝ չեն եղած բազմաթիւ եւ խորաբնի մարդաբանական զննութիւնը, — այս ամէն կը դժուարացընէ Վովկասի մէջ երեւան հանուած հնախօսական դիւտերի ժամանակագրական կարգաւ դասաւորել եւ այս կամ այն շրջանի ու ազգի վերագրել։ Ղախապատմական մարդկան կենաց գաստեօբմունքն ըստ ջրլաններու՝ ինչպէս

կեղած են Եւրոպայի մէջ Հետազոտութեանց Հետեւութեամբ, կարելի չէ՝ ըստ երեւութիւնի մամուլայական գործածել նաեւ Կովկասի Համար: Քննութիւնը գեւ մանուկ են այս երկրիս նկատմամբ, բայց կ'երեւայ թէ արդէն ապացուցուած է որ նախնական քաղաքակրթութիւնն հսուրիշ ընթացք առած է քան՝ օրինակի Համար՝ Արեւմտեան Եւրոպայ նախաժամանակի մէջ: Կովկասի մէջ կատարուած ոչ երկրաբանական-հնէաբանական հետազոտութիւնը եւ ոչ հնախօսական քննութիւնը կուտան մը մատուցած են դասաւորել կարենալու քարի շրջանն ու յետագայ շրջանները, ինչպէս որ այս շրջանները զիրար յաջորդած են Եւրոպայի մէջ: Սակայն ինչ որ մարդախօսութիւնն լեզուագիտութիւնն ու ազգաբանութիւնը կրցած են ցայժմ գտնել, բաւական խախտած է Կովկասի վայելած այն դարաւոր Համբաւը, թէ մարդկան որորոցն կամ հասարակաց նախնական հայրենիքն եղած ըլլայ:

Սառուցի շրջան մ'առնեցած է Կովկաս ըստ նորագոյն քննութեանց, բայց սաՀմանները գեւ չեն ձեռնած: Եփրատայ բարձրահովտին մէջի սակաւաւոր գիւտերը կը ցուցնեն որ շորորորդաշրջանի մարդիկ կը բնակէին հայկական լեռնաշխարհին արեւմտեան եզերքները, որ այն ժամանակի այս կողմանց սառուցէ ազատ մի միայն երկրին էր: Յղեկայ քարի դարը շատ քիչ տեսած կ'երեւայ այս երկրին մէջ, եւ Ենդի տուած պղնձի եւ երկաթի շրջանին: Հիւսիսային Կովկասի մէջ գտնուած են մեծ քանակութեամբ մամուլի սուրճներ: Անգրիկովկասի մէջ ալ Գանձակի բով եւ Խորամի եւ Կուրի գետախառնուքի վրայ գտնուած են մնացորդներ "նախին փիղ", (elephas antiquus) եւ "մեծ ձիաքեօսի" (hippopotamus major) անասնոց, բայց եւ ոչ մէկ Հետք մարդու. եւ արդէն յիշեալ տեղերն անձաւ կամ պը չկայ, որ կարենային նախաժամանակի մարդկան բնակարան ըլլալ: Բայց եւ այնպէս կարելի չէ ժխտել որ Կովկասի մէջ ալ Հնաքարի շրջանի ժամանակ մարդ բնակած ըլլայ, թէեւ գտնուած ամեն քարեղէն առարկայք նոր-քարի շրջանին կ'ընծայուին. ասորք են՝ քարե մուրճեր՝ երբեմն Եսկով, զորոնք կը գտնենք այնպիսի գերեզմանաց մէջ, ուր արդէն կան խառն նաեւ պղնձի եւ երկաթի առարկայք: Միայն տեղ մը գտնուեցաւ քարե կացին մը՝ անտառ քարե գերեզմանի մէջ, առանց պղնձի առարկայի. բայց հոս ալ կուեայ ամաններ գտնուեցան այնպէս նուրբ գործուած, որ անկարելի է շատ մեծ հնուութիւն տալ, մանաւանդ որ մետաղեայ գործիք-

ներով գործուած կ'երեւան ասորք: Անգրիկովկասի մէջ գտնուած քարե առարկայք սովորաբար քիչ գործուած են, եւ են՝ վան-ակտեղ դանակ, յետան եւ սլաք, որոնց հետ յաճախ կան պղնձի եւ երկաթի առարկաներ: Ամենէն հետաքրքրականն են հսկայ միւժեք կանանչ պորփուրե կամ հրափոխ (pyroxénique), կապուտակն (labradorite) օժակուճէ կամ Կիորիտ (diortite) քարե, որոնք գտնուած են Կողբայ եւ Նախիջեւանի աղա-հանքներուն մէջ: Ասանց հնութիւնը շատ երկարացան է. վասն զի թէ նախաժամանակի մարդկան ուշաբարութիւնը դրդել կրցած էին աղա-հանքները, Նոյնն ըսելու էին նաեւ Կովկասի այն-չափ հարուստ օրիշ հանքերուն համար ալ: Արդ ամենամեծ խնդիրներէն մին է թէ արդեօք ամենահին ժամանակները Կովկասի մէջ մարդիկ գտած կամ ձառնցած էին մետաղագործութիւնը թէ ոչ, եւ գիտնող մէջ ի կողմն եւ հակառակ կարծիքներ կան:

Արդին ժամանակներս աւելի կամ նուազ կանոնաւոր հետազոտութիւնը եղան ի կարարդա, Օսեթաց երկրին Գարիալ եւ Ալաղըր լեռնահովտացը մէջ, ի Ցաղստան Դարբանդի մօտ, Անգրիկովկասի մէջ Սուրամ լեռանց արեւմուտքն Վրաստանի եւ հին Հայոց աշխարհիս արեւմտեան վրայ՝ Աղստեւի, Դեմեդայի եւ մօտեքս նաեւ Ախթալայի հովտաց մէջ: Դեմեդայի պղնձի առարկայք նշանաւոր են ձեւերովն եւ նմանութեամբ ասորեստանեան գործուածոց: Աշտեւի հովտին մէջ ի Ռեդկին գտնուած գերեզմաններն շատ հին են եւ շատ քիչ երկաթ կը գտնուի պարունակած առարկայից մէջ. սակայն Կովկասի եւ ոչ մէկ գերեզմանատան մէջ պղնձի դարու յատկանիշը կը գտնուի, այսինքն՝ պղնձ քարի եւ ոսկրի հետ խառն: Ընդհանրապէս կ'ընդհնուի որ գերեզմաններուն ամենէն հիններն են Կոթան, Սամթալոյ (Մոխէթ), ամենախորին կարգը, վասն զի հոս այլեպալ շրջանաց վերաբերող գերեզմաններ գտնուեցան կարգաւ վրայէ վրայ) Ռեդկին, Սեփիւն-Չփիւղ եւ Ախթալա գտնուածներն (իր բ — Չ դարէն Ն. Բ.) Կովկասի հնութեանց ամենէն նշանաւոր հաւաքածոյքներն են Ցփղիսի թանգարանին, Ռւվարով կոմսին, Կոմարով զօրապետին, Բորքինսկի կոմսին. կան նաեւ Լիւնի թանգարանն, Թորքադէրիյի ազգաբարկան թանգարանն, Սէն-Ժեյրմէնի թանգարանն եւ մեծ իշխանի Գեորգ Միխայիլովիչի հաւաքածոյքն:

Շատ գիտնականք՝ ինչպէս Ռւվարով, Վիրխով, Չփիւնով, Պայէրն, Մորկան եւն յուգած են այն խնդիրը թէ մետաղագործական արուեստը

կովկասն ծնած է թէ ոչ, կամ թէ ուստի՝ եկած է ուրեմն, Հին Եանշուշտ մետաղաք գործածութիւնը, բայց պէտք է զկովկասն ընդունիլ իբրեւ այն երկիրն ուր պղինձը գտնուեցաւ, մանաւանդ որ արդիւրի եւ ոչ հանք գտնուած է ի կովկաս։ Ասկէ յայտնի է որ պղինձը ձյւլ կը բերուէր ի կովկաս ուրիշ տեղէ։ Բայց ուստի՝ Ուղեցոյցն ալ կ'ընդունի Մորկանի եւ այլոց հետ, որ կեդրոն նական-Ասիայէն էր որ քաղաքակրթութեան այս հոսանքն սկսաւ եւ կրկին ուղղութեամբ յառաջացաւ, մին Ալթայի վայելէն դէպ ի Ռուսաստան եւն, որ ազդեցութիւն չըրաւ կովկասի, եւ միւսը կասպից ծովուն հարաւէն, որ ազդեց փոքուն Ասիոյ սեմական եւ արիական ազգաց, անկէ անցնա Միջերկրական ծով եւ հետեւ ալաբ Եւրոպա։ Սամթավոյնի եւ Ռեդկինի գերեզմաններուն մէջ գտնուած գլուխները երկարագանգ են (dolichocephale), եւ նոյնը կ'երեւայ նաեւ Կորանի գանգերուն վրայ, ուստի այս տիպը բոլորովին տարբեր է այժմու կարճագանգ կաւկասցիներու տպէն։ Բայց կարելի է ընդունիլ որ արդէն հնագոյն ժամանակներ կարճագանգ ցեղերու խառնուրդ եղած էր ի կովկաս, որովհետեւ նաեւ կարճագանգներ կ'գտնուին ի Սամթավոյ եւ ի Կորան, բայց ոչ Ցուրանեան կարճագանգ ցեղն էր, այլ յայտնապէս արիական տիպ մը։ Ուստի կովկասի նախապատմական քաղաքակրթութեան հոսանքն արիական էր, բայց կարելի չէ կովկասի քաղաքակրթիչ նշանաւոր դեր մ'ընծայել, այլ կրտսնի՝ որ եկած քաղաքակրթութիւնն առաւ եւ տեղական գոյն մը առաւ անոր։ Երկրին բնութիւնն այնպէս էր որ դիւրութիւն չէր ընծայեր նախաժամանակի անձաւաքնակ մարդկան բնակելու, ուստի վերջէն եկած մարդկան հոսանք մը տեղադրուած է լեռնաշխարհաց մէջ, եւ այն տեան սոխան կովկասեան հանքերը գործուիլ, բայց պղինձը դրսէն կու գար ձյւլ, վասն զի՝ անագ չկայ կովկասի մէջ։ Երկաթ ալ շատ քիչ գործածուած է։ Բայց ետքէն իրպէս հոսանքներ եկան ամէն կողմէն՝ Սեւ-ծովէն, Սկիթիայէն եւ Հայաստան։ քանի պատմութիւն եւսն, ինչ լեզուներ հնչեցին, իրարու բախեցան, յաջորդեցին զիրար ու ձուլեցան առանց կատարելագործուելու։ Շատ ուշ յունական Եւքսինեան գաղթականութիւնը արեւմտեան քաղաքակրթութիւն բերին, իրենց վաճառաց հետ նաեւ իրենց գաղափարներն, արեւեստաներն ու կրօնը, որոնց ցայտը ալ հաւատարիմ մնացած է կովկաս՝ այնչափ փոփոքից մէջ անգամ։

Եւր մարդկայութեան քննութիւնը մերժեցին այն կարծիքը թէ կովկասն ըլլայ մարդկութեան հայրենիքն։ Արդէն Ուսլար հաստատել կրցաւ որ կովկաս չէ եղած գաղթական ազգի մ'անցավայրն, այլ շրջակայ ընկճեալ ազգաց փախստի ապաստանարան, ուր գերծած են նոյն նացեղ նախապատմական ազգերու մնացորդ բեկորքն, ցեղի մ'որ ուրիշ ամէն տեղ անհետ եղած է։ Մաքսիմ փրէթի (Maxime Petit) սա խորհրդածութիւնը կ'ընէ. «Եւր արիական առաջին տոհմերն, փամբի բարձրաշխարհէն եկան հաստատուեցան կամ Սինդի կամ Իդանի բարձրագաւառաց մէջ, յարորդ գաղթականը ուրիշ բաց ձաժայ գտան։ Բայց միայն դէպ ի արեւմուտք, եւ եկան բախեցան կովկասեան լեռնաշղթային. ոմանք՝ Հայոց նախահայր՝ բռն-նեցին այն դաշտերն ու Տովաներն, որոնց մէջ կ'երկարին կովկասի եւ Ցաւրոսի ճիւղերն։ Ցիգրիսի եւ Եփրատի կողմէն արդէն կային սեմական ազգեր՝ հայկական Միջագետքէն եկած։ Վանայ լճին քովէն կամ Արարատայ դաշտավայրաց մէջ կային մարդիկ, որոնց ներկայացուցիչն են այժմու Արացիք։ Անտարակոյս արիական-հայկական առաջին հաստատութիւնը եղան միջին Ցիգրիսի ու Եփրատայ ընթացից ուղղութեամբ՝ սեմական ազգաց մէջ, որ ոչ այնչափ պատերազմասեր էին որչափ Երասայ բնակիչները։ Ետքէն բռնեցին Հայք նաեւ Արարատայ դաշտը. բայց երկար ժամանակ չկրցան աւելի յառաջ երթալ այս կողմ, մինչեւ որ միջին դարուց մեծամեծ արշաւանաց ժամանակ Արացիքը Երասայէն անդին քաշուեցան, եւ Ռուսեանցիք ու Ալուանքը կորսուեցան։» — Մորկանի բրած հնախօսական գիտերն Շէյթան-տաղի, Ասթալայի, Մուսի-Երիկ գերեզմանաց մէջ եւ Վանայ ու Ցիգրանակերտի շրջակայքն այնպիսի առարկաներ եւսն հանեցին՝ որ աչքի զարնող նմանութիւն ունին Օսեթաց երկրին, Արաստանի եւ քիչ մ'ալ Ասորեստանեաց աւարկայից հետ։ Ասկէ կրնայ թերեւս հետեւեցուիլ որ յետ-չորրորդաշրջանի առաջին բնակիչներն հայ հողին վրայ վրական եւ սեմական ազգեր էին։

Այս օրս կովկասեան ազգիկները շատ մեծ պէսպիսութիւն կը ցուցնեն մանաւանդ լեզուաց եւ սովորութեանց. սակայն նաեւ այնպիսի յատկանիշներ ունին, որով Ասիոյ բոլոր միւս ազգերէն իր զատութիւնը Վանն ծանապարհօրդ կը գովէ կրնայ բնական գեղեցկութիւնն ու զօրեղութիւնն, ասպետական սովորութիւնքն ու վայրենութիւնը։ Անկարելի է զատուիլ տարեկանց այս զանազանութեան պատճառաւ՝ ազգագրական

մէկ տեսակետով գասաւորել, ուստի սովորութիւն եղած է այլեւայլ կարգերու բաժնել:

Աշխարհագրորէն բուն կովկասի հարաւակողմը կը բնակին հին բերքացոց սերունդներն, որ են Վրացիք կամ Գուրլըք, Կուրի հայիւրը, Մնգրելներն՝ Ռիոնի եւ ինգուրի հովիտներն, իմուրէլներն՝ Ռիոնի միջին ընթացից վրայ, Գուրիացիք՝ նոյն գետոյ հարաւն. Ռադշվիլըք, Սվանք Չկնիսա՝ ձիալիի եւ Ռիոնի բարձրահովիտները, իսկուրըք, Ղաւսներ, Ցուշերն՝ Եորայի եւ Ալագանի արաբերակուղէն. Վըրներն ու Լազերն՝ ճորոխի եւ Վըրի հովիտներն. Սեւ ծովու եզերքը կը բնակէին Չերքեսներն, բայց իրենց 1864ի մեծ գաղթականութենէն ետքը մնացած է հոն միայն գլխաւոր ցեղը՝ Կաբարդացիք, որ կովկասի վերայ հիւսիսային կողմը կը բնակին մինչեւ Կուբան ու Ցերեկ: — Լեւնաշվիլային կերպին՝ Վրաստանի բազմաւնոյն երկու կողմն բունած են Օսերն՝ արիական ծագում ունեցող ազգիկ մը: Իրանց արեւելեան ձիւղերը բունած են երկու գլխաւոր ցեղեր՝ Չէշեններն ու Ցաղտանցիք, առաջիններն իրենք զերենք Նաղշայ կ'անուանեն եւ լեռանց հիւսիսի կողմը կը բնակին մինչեւ Ցերեկ, բայց երկուքի բաժնուած ուսս գաղթականութեամբ մը. Ցաղտանցիք ալ շատ մը տոհմերու բաժնուած են եւ իրարու լեռուն շին հասկընար, որոնց ամէնէն նշանաւորն են՝ Աւարներն, Բասալիշի եւ Ցեմիր-խան Զուրայի մէջտեղ բնակած, հարաւ բնակողներն ի հնուց ի վեր՝ Լեզգի աշուտմա ծանօթ են, Ռուսք եւ Հայք, Թաթարք ու Պարսիկք կովկասի ամէն կողմն գաղթականութիւններ ունին:

(Զորանօթի):

4. Թ. 8.

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

Թ. ԽՈՐԵՆԱԳՈՒ ԸՍՑ ԳՐԱԳԻՆ. Ն. ՄԱՐԻ

(Զորանօթի):

II. Խորենացու պատմութեան ամբողջ առաջին գլքի եւ երկրորդի սկզբի աղբիւրն եղել է մի ինչ որ իմաստուն Ասորու կազմած պատմութիւնը, երբ ապացոյցուեց, որ այդ աղբիւրից բխող տեղեկութիւններն աւանդական են անմիջից են, կարծես սկսեցին յանդիմանել Խորենացուն՝ ստատիստութեան համար եւ ոչ միայն նրա պատմութիւնը մտացածին, այլ եւ նրա աղբիւրնանշայտ Ասորու պատմութիւնը՝ հարուած:

անվաւերական՝ եւ իրեն, Խորենացուն, նրա հեղինակ եւ՝ գեռ աւելի՝ ուղղակի «ստատիստ», համարեցին: Պատմագիր գլխին թախած պապիւրի բացասական խիստ դատապարտութիւնը կարելի է հետեւանք համարել նրա աւանդած պատմական փաստերին տուած չափազանց նշանակութեան հիասթափման՝, որից զերծ չմնացին եւ իրենք քննադատները:

Ճիշդ է, այս նոր քննադատութեան պատասխանում էին հայ գիտականները, մանաւանդ ամէնից շուտ եւ ամէնից աւելի Մխիթարեան ուխտը, որի քննրով առաւելապէս տարածուել է Եւրոպայում Հայերէնի ուսումնասիրութիւնը: Վենետիկի Մխիթարեանների ընդարձակ եւ հակիրճ պատասխանական յօդուածների մէջ Գուտշմիտի բոլոր եզրակացութիւնները հերքուում էին 2ի կարելի չհետազոտանել, որ Մխիթարեանների վիճաբանական յօդուածները համեմուած են հարցին վերաբերեալ շատ սրամիտ նկատողութիւններով, եւ լին բազմաթիւ մանր, բայց գնա-

1. Արարութիւնը պահանջում է յիշել այս ուղղութեան աշխատութիւններից Ս. Մարտէնի Fragments d'une histoire des Arsacides. Paris, 1815, մեծագրութիւնը, որ վերաբերում է խորենացու Բ. եւ Գ. դարերի, որովհետեւ այդտեղ հասարակած է այն ինքնիշխան մասը, որ արարածի բախտի բերմանը զերմանքի դիտարկմանն ըստ աստուծոյ հիտադրութիւնների հերք ծառայեցին: Գուտշմիտ այդ փաստաթղթի հիման վրա մասը պարզեց ու դատաւարեց: Ստորագրութիւնը Գուտշմիտի զատու հարցաւորութիւնը (Bericht über die Bekanntniss geign. Verhandl. des königl. Fr. Akad. der Wiss. Berlin 1858, էջ 87—103) յօդուածում, որի մի քանի քաղաքականեղ կազմում են նաեւ հանդուգեալ զատկանքներ՝ խորենացու մասին յայտած խորհրդների նիւնական աստղը (Bancaria magna) եւ այլն Խ. Մ. Մ. Ս. 1875 յուն.) ընդհանրապէս Գուտշմիտի վրէժնաւորութիւնը կապում է նրանում, որ սրտեղ խորի լուսաբանեցին իրենց նախորդների հետազոտութիւնները ձեռք տրուած պատարաստ ինքնիշխան: Մինչեւ անգամ անուններ ուղղելու նման մանր բաներ իրենց ապացոյցներով մոխրով լիցին վերցնում էին նախորդներից, ուստի, երբ Գուտշմիտ գրում է (op. c. էջ. 29) «Skamados, denn so ist für uns Kamados (այսինքն Կամադոս) herzustellen (այսինքն Սկամադոս, մասն զի այդպէս ուղղելու է Սկամադոսը առաւանդ):» եւ երբ այս կողմերի վրայ հիմնական լից. Գ. Ս. խորենացու նկատում է (Zur Erklärung der Ältern. Gesch. des M. von Chorene. Wiener Zeitsch. VII. էջ. 28.) «Die Handschrift von Lambron schreibt hier: Կե Եւ Կամադոս (էջ 68), — was der verstorbene von Gutschmidt e h a r i a n i g benutzte, um den vollen Namen eines griechischen Schriftstellers (Σκαμανδορος) herzustellen, (այսինքն՝ «Լամբրոնի մեծագիրը գրում է Կամադոս, երբ Եւ Կամադոս, որ հանգուցեալ Գուտշմիտը սրտաբանութիւնը գործածելու է յայն մասնագիր ամբողջ առանց զանեղ վերադարձում:» Աւելորդ չի լինի յիշել, որ Գուտշմիտ իսկապէս շատ ճշգրտագին է օգտուում «Սկամադոսի միջին հետեւեալ աստղը (էջ. Գ. էջ. 100—101) «Kamados (ein anderer Cod. hat Kamardos, der Leipziger vielleicht richtiger Skamados für Skamandros). (— այսինքն՝ «Կամադոս, մի ուրիշ մեծագիր ունի Սկամադոս, Լայպցիգից լինելու ս ուղղագիր ընկերքում Սկամադոս փել. Սկամադոս,»:

Բայց եւ այս նոր լուսաբանութեան մէջ իսկապէս նոր, ինքնուրոյն միայն այս էր, որ Գուտշմիտի յօդուածում համարեցին, որ ընդհանրացուած (generalis) են այն դիտարկումների կառնիւրէն, որ թէ խորենացու բոլոր հեղինակները յայտն են իրենց զատուանք Խորենացուն իրենց մասնագիտութեան վերաբերեալ աւանդանքի մասին: